

ТІЛ БІЛІМІ

ҚАЗАҚ СӨЗІНІҢ ДЫБЫС ТАЛДАНЫМЫ (АНАЛИЗИ)

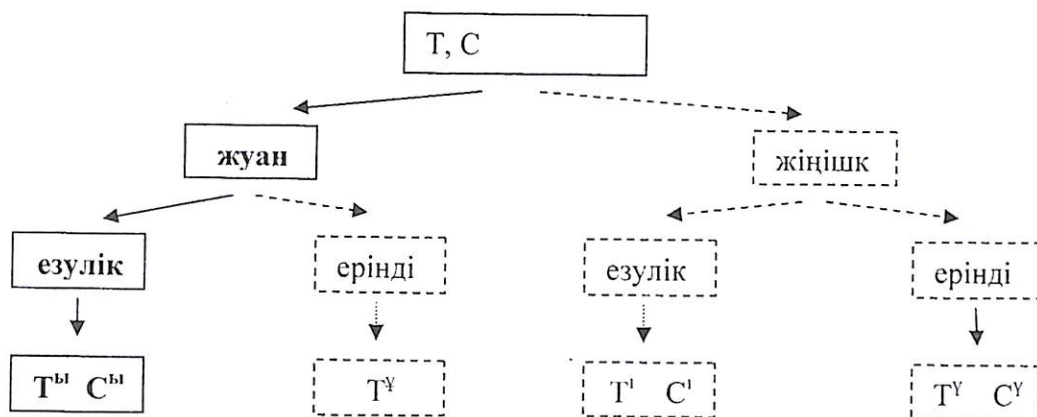
Ә.Жүнісбек

Теориялық негіздеме. Дәстүрлі фонетикамызда алдымен дайын дыбыстардың әліпби тізбегі ұсынылады. Мысалы, «қазақ тілінде пәлен дыбыс бар» деп нақтылап қояды. Сөйтіп қазақ тіліндегі дыбыс саны олардың әліпби құрамымен өлшенеді. Сол дыбыстардан буын, буындардан сөз құралып жатады (әлеми оқыту әдістемесінде қабылданған әдіс). «Әліппеден» бастап жоғарғы оқулықтарға дейін сауат ашу дыбыстан басталады. Тілі ана тілінде шыққан адамдар үшін оның еш қиындығы болмайды. Өйткені адам алғаш тілі шыққанда жеке дыбыстардың айтылымын емес, бүтін сөздердің айтылымын меңгеруден бастайды. Сондықтан да айтылым әуезі әртүрлі болса да, сол сөздер құрамындағы дыбыстардың түрленім үлгілері өзінен өзі табиғи айтылып, табиғи естіліп жатады. Бұл – қазақша таза сөйлейтін адамдарға тән. Олар үшін тілде қанша ақиқат дыбыс бар және олардың құрамы мен жүйесі қандай деген сұрақ туындамайды.

Алайда, теориялық тілтаным (фонетика) мен қолданба лингвистика (оның ішінде әдістеме де бар) үшін әліпби дыбыстардың санымен шектелу жеткіліксіз. Себебі дыбыстардың әліпби тізбегі тілдегі ақиқат дыбыстардың бір тобын ғана қамтиды. Мысалы, қазақ тілінде **Т, С** (әліпби атауы – *ты, сы*) дауыссыз дыбыстары бар дейміз. Ал осы дыбыстар тек *тыс* сөзінің құрамында ғана кездеседі де, дәл сол **Т^ы, С^ы** айтылым үлгілері *тіс, тұс, түс* сөздерінің құрамында кездеспейді. Өйткені, **Т^і, Т^у, Т^ү, С^і, С^у, С^ү** дыбыстарының жасалымы да (артикуляциясы), естілімі де (перцепциясы) басқа-басқа. Ендеше, теориялық фонетика дыбыс түрленімінің мүмкін болған үлгілерін түгел анықтауға тиіс, онсыз ғылыми нәтиже толық болмайды (1 сурет); қолданба лингвистика қолғанат қондырғылар құрастырғанда ескерілуі керек, онсыз ақпарат (байланыс) желісінде ақау болады; әдістеме өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйреткенде пайдалану керек, онсыз акцент жойылмайды.

Суреттен көрініп тұрғандай, дыбыстардың әліпби айтылымы тек бір ғана айтылым үлгісін қамтиды – **Т^ы, С^ы** (бүтін және қою сызықпен бөлектеніп берілді), қалған түрлерінің айтылым үлгілері қалыс қалып отыр (жіңішке және үзік сызықпен бөлектеніп берілді). Олай болса, әліпби дыбыстар қазақ тілі дыбыстарының құрамын бір жақты ғана көрсетеді екен. Ендеше қазақ сөзінің дыбыс талданымын зерттеудегі мақсат – қазақ тіліндегі ақиқат дыбыстардың құрамын түгел қамтып шығу. Ол үшін зерттеушілер алдында сөздің дыбыс құрамын фонетикалық (жасалымы) және фонологиялық (үндесімі) тұрғыдан талдап шығу міндеті тұр.

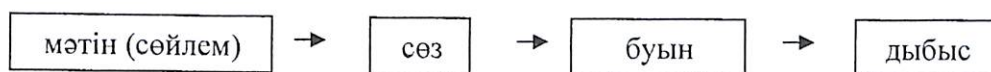
Қазақ сөзінің талданым желісі. Теориялық фонетика тұрғысынан қарағанда дыбыстан сөзге қарай талдау дұрыс нәтиже бермейді. Өйткені, жоғарыда көрсетілгендей, ондай жағдайда дыбыстың бір ғана айтылым үлгісі қамтылады да өзге үлгілері жасырын қалып қояды. Сондықтан қазақ сөзінің талданым желісі мәтіннен (сөйлемнен) дыбыс бағытында жүргізілу керек.

1 сурет. Әліпби тізбегіндегі дыбыстың ақиқат мәні

Сонда ғана тілдегі дыбыс үлгілерін түгел табуға болады. Басқаша айтқанда,

- алдымен мәтін (сөйлем) алынады, оның ішінде әртүрлі үндесім әуезді сөздер кездеседі;
- мәтін (сөйлем) ішінен сөз бөлінеді, ол сөздің өзіне тән үндесім әуезі бар;
- сөзден сол сөзге тән үндесім әуезді буын ажыратылады;
- буыннан барып сол буынға тән үндесім әуезді дыбыс табылады.

Осы жолмен табылған дыбыстар қазақ тіліне тән ақиқат дыбыстар болып шығады. Сөйтіп қазақ тіліндегі дыбыстардың әліпби тізбегінен өзгеше толық құрамы шығады (2 сурет).

Теориялық болжам. Қазақ тілінде (түркі тілдерінде) үнді-еуропа тілдеріне тән *фонема* жоқ. Ендеше сол тілдерге тән *аллофон* да жоқ. Себебі үнді-еуропа тілдері екпінді (акцентті) тілдер, ал қазақ (түркі) тілі үндесім (сингармониялық) тіл. Түркі (қазақ) тілдерінің үнді-еуропа тілдерінің ізімен талданып жүргендігі бұған дейінгі тілтанымдағы *европацентристік (европаөзімшіл)* ұстанымның басымдылығынан болып отыр. Өкінішке орай, қазақ (түркі) фонетистері әзірге *европацентризмнен* арыла алмай келеді.

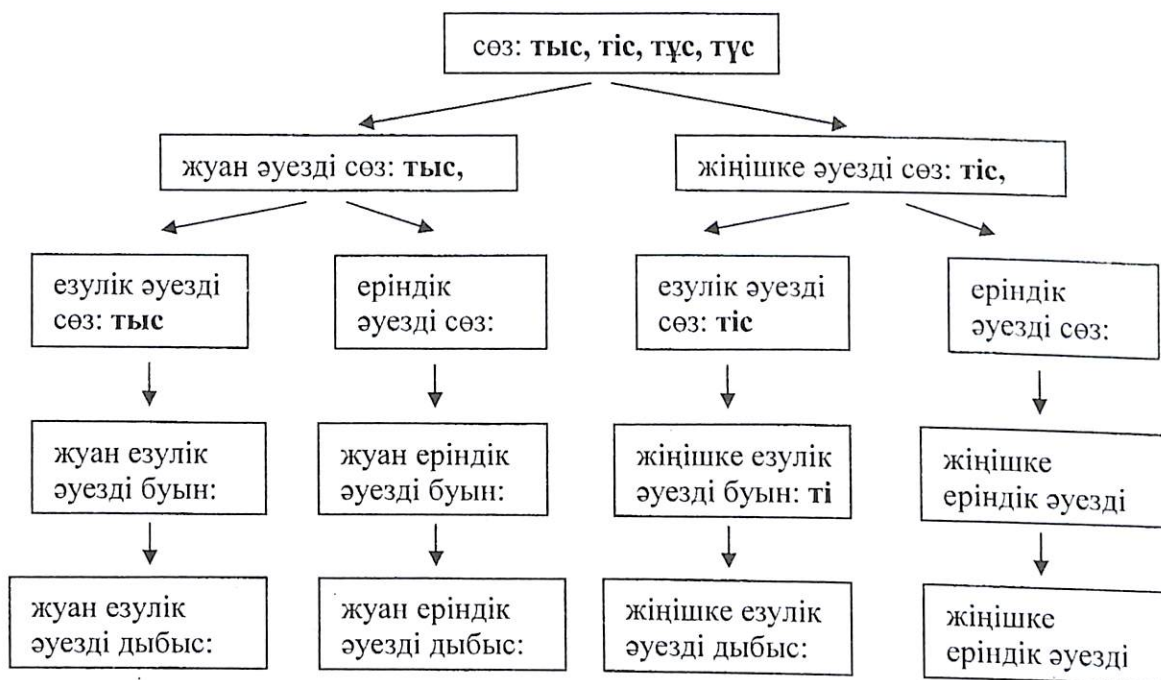
Қазақ тілі үндесім (сингармониялық) тіл болғандықтан, оның дыбыс құрамына тән ұғымдар мен атаулардың өз ерекшелігі болады.

Қазақ сөзінің мағынасын түрлендіретін ең кішкене дыбыс бөлшегі үндесім дыбыс болғандықтан, оны *үндесім фонема* немесе *сингармофонема* деп атауға тура келеді. Осыған орай, үндесім фонеманың варианттары *үндесім аллофон* немесе *аллосингармофонема* деп аталады. Тағы да

европацентризмге ұрынбас үшін *үндесім фонема* (*үндесім аллофон*) немесе *сингармофонема* (*аллосингармофонема*) атауларының орнына ықшам әрі сингармонизмнен туындайтын *сингема* және *аллосингема* атауларын енгізген жөн болады.

Сонда, теориялық жалпы фонетика (теоретическая общая фонетика) тұрғысынан әлеми тілдерге тән фонологиялық бірліктердің жүйесі мынадай болып шығады:

- екпінді (акцентті) тілдер үшін:	фонема және аллофон
- буын (әуен) тілдер үшін:	тонема және аллотонема
- үндесім (сингармониялық) тілдер үшін:	сингема және аллосингема

2 сурет. Қазақ сөзінің дыбыс талданым желісі

Сонда қазақ тілінде 3 дауысты [а], [ы], [о] сингема (дыбыс), 17 дауыссыз [б, д, ғ, ж, з, й, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, у, ш] сингема (дыбыс) бар болып шығады. Барлығы 20 сингема (дыбыс). Ендеше қазақ тілінде жиырма тірек дыбыс бар.

Дауысты дыбыстар:

Жалаң дауысты [а] сингема екі аллосингемадан құралады: [а, ә];

Жалаң дауысты [ы] сингема төрт аллосингемадан құралады: [ы, і, ұ, ү];

Құранды дауысты [о] сингема үш аллосингемадан құралады: [о, ө, е].

Барлығы 9 аллосингема (үндесім) дауысты дыбыс.

Дәстүрлі фонетикамыздағы 9 дауысты деп жүргеніміз үш тірек дауыстының (сингеманың) үндесім (сингармониялық) варианттары немесе аллосингемалары болып шығады.

Дауыссыз дыбыстар:

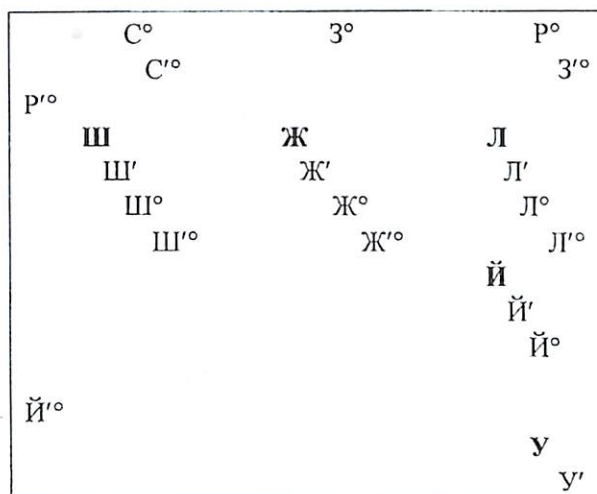
Дауыссыз [б] төрт аллосингемадан құралады:	[б, б', б°, б'°];
Дауыссыз [д] төрт аллосингемадан құралады:	[д, д', д°, д'°];
Дауыссыз [ғ] төрт аллосингемадан құралады:	[ғ, ғ', ғ°, ғ'°];
Дауыссыз [ж] төрт аллосингемадан құралады:	[ж, ж', ж°, ж'°];
Дауыссыз [з] төрт аллосингемадан құралады:	[з, з', з°, з'°];
Дауыссыз [й] төрт аллосингемадан құралады:	[й, й', й°, й'°];
Дауыссыз [қ] төрт аллосингемадан құралады:	[қ, қ', қ°, қ'°];
Дауыссыз [л] төрт аллосингемадан құралады:	[л, л', л°, л'°];
Дауыссыз [м] төрт аллосингемадан құралады:	[м, м', м°, м'°];
Дауыссыз [н] төрт аллосингемадан құралады:	[н, н', н°, н'°];
Дауыссыз [ң] төрт аллосингемадан құралады:	[ң, ң', ң°, ң'°];
Дауыссыз [п] төрт аллосингемадан құралады:	[п, п', п°, п'°];
Дауыссыз [р] төрт аллосингемадан құралады:	[р, р', р°, р'°];
Дауыссыз [с] төрт аллосингемадан құралады:	[с, с', с°, с'°];
Дауыссыз [т] төрт аллосингемадан құралады:	[т, т', т°, т'°];
Дауыссыз [у] екі аллосингемадан құралады:	[у°, у'°];
Дауыссыз [ш] төрт аллосингемадан құралады:	[ш, ш', ш°, ш'°];

Барлығы 66 үндесім дауыссыз дыбыс.

Сонда қазақ тілінде 75 (9 үндесім дауысты + 66 үндесім дауыссыз) үндесім дыбыс бар. Қазақ тілінің кез келген үндесім әуезді сөздері осы 75 дыбыстан құралады (3 кесте).

3 кесте. Қазақ тілі дыбыстарының жиынтық үндесім құрамы.

	А	Ы	...	Е
	Ә	І		О
	...	Ұ		Ө
	...	Ү		
	П	Б		М
	П'	Б'		М'
	П°	Б°		М°
	П'°			Б'°
М°				
	Т	Д		Н
	Т'	Д'		Н'
	Т°	Д°		Н°
	Т'°			Д'°
Н°				
	Қ	Ғ		Ң
	Қ'	Ғ'		Ң'
	Қ°	Ғ°		Ң°
	Қ'°			Ң'°
Ң°				
	С	З		Р
	С'	З'		Р'

Резюме

В статье определены сингармонический состав звуков в казахском языке.

Resume

This article defines syngarmonic composition of sounds in kazakh language.

Özet

Bu makale Kazak dilindeki fonemlerin uyumu özelliklerine dairdir.

Ұлт азаттығы - халықты қорғайтын қорған

М. Шоқай
